

ВЗАЄМОДІЯ КОМПОНЕНТІВ ЛЕКСИКИ І ГРАМАТИКИ У СЛОВІ (на матеріалі прикметникових дериватів із пасивним значенням у сучасній німецькій мові)

Галина КОТОВСЬКІ (Львів, Україна)

У статті проаналізовано взаємодію граматичної і лексичної семантики у смисловій структурі прикметникових дериватів, які формують окрему ЛСГ і водночас постають некатегоріальним засобом вираження пасивного значення.

The given paper studies the interaction of grammatical and lexical semantics in the meaning structure of adjective derivatives, that form several lexical group and express the passive sense.

Взаємодія між лексикою і граматиною проявляється не лише у функціональній синонімії мовних елементів різних рівнів, а й при нашаруванні у смисловій структурі слова як лексичних, так і граматичних значень. Розглянемо це на прикладі категоріального і некатегоріального вираження пасивного значення у німецькій мові. Поряд із морфологічною формою *werden + Part. II* сема пасиву реалізується через цілу низку синтаксичних, лексичних і словотвірних засобів мовного вираження. Усі вони об'єднані інваріантною ознакою пасиву у функціонально-семантичне поле пасивності. Комбінація лексики і граматики в макроструктурі функціонально-семантичного поля пов'язана із такою ж взаємодією одиничного і типового (тобто лексичного і граматичного) у мікроструктурі відповідного слова. Мова йде про прикметники на *-bar, -lich, -sam, -wert, -würdig, -abel, -ibel, -fähig*, деривація яких відбувається за певними правилами, що визначені граматиною. Такі лексеми постають засобом номінації фрагменту дійсності і водночас засобом некатегоріального вираження граматичної категорії пасиву.

Питання вираження категоріальних значень некатегоріальним способом безпосередньо пов'язане із тими явищами, які в сучасному мовознавстві визначаються як імпліцитна, латентна, прихована граMATика.

За С.Д. Кацнельсоном, „прихована граMATика – це граматичні сигнали, які імпліцитно містяться в синтаксичних сполученнях і семантиці слів” [3: 78]. Автор порівнює „приховану граMATику” із айсбергом, більша частина якого захована під водою. Адже між формою і змістом у граMATиці нема прямої відповідності. Одній граMATичній функції може відповідати декілька форм, а одній граMATичній формі – декілька функцій. Поряд із твердженням про те, що граMATична категорія – це „узагальнене значення, яке послідовно виражене в даній мові системою граMATичних форм, структура яких залежить від морфологічного типу мови” [7: 5], слід зазначити, що не кожна граMATична категорія безпосередньо виражається в граMATичних формах. Чимало граMATичних категорій заховано в значеннях слів і синтаксичних зв'язках слів у реченнях.

Концепція „прихованої граMATики” у О.В. Бондарка ґрунтується на розрізненні категоріальних і некатегоріальних значень. Перші, що пов'язані з граMATичною формою, у мовленні „обростають” некатегоріальними елементами, які впливають із контексту і лексичного значення даної форми. У процесі функціонування форм відсутня „чиста категоріальність”, проявляється „сплав категоріальних і некатегоріальних елементів”. Некатегоріальні значення виходять за межі граMATичних категорій і об'єднуються ширшою функціональною єдністю – функціонально-семантичним полем [1: 153].

У нашому розумінні, розглянуте мовне явище, тобто вираження граMATичного значення елементами різних мовних рівнів – це некатегоріальний засіб вираження категоріальних значень. Проте цілком погоджуємося із О.В. Бондарком, котрий вважає, що „прихована граMATика” – не так власне граMATика, як граMATично значуще в лексиці та контексті.

Мовні явища на перетині лексики і граматики були предметом дослідження багатьох науковців [2; 5; 8; 9 т.ін.]. І.Я. Харитонова визначає значення традиційних граMATичних категорій, що виражені не граMATичною формою, а лексичною одиницею, як „граMATично значимі ознаки семантичної структури слова” [8: 12] і пропонує два критерії, які дають змогу відрізнити їх від власне лексичних, що не мають граMATичної рефлексивності, і від субкатегоріальних, тобто лексико-граMATичних, значень. Такими критеріями є: 1) Опора на

граматичну категорію. Граматично значущі ознаки слова виражають значення, які в даній мові мають статус граматичних категорій, і виражаються одночасно як словарним знаком, так і граматичною формою.

2) Різноманітні граматичні прояви даного компонента смислової структури слова, які є взаємодією лексичного і граматичного [8: 17].

Граматично значимі ознаки або латентні семи можуть лежати в основі лексичних групувань. Виявлення цих сем – першочергове завдання у класифікації лексичного матеріалу. Віддієслівні деривати зі семою пасиву становлять в межах однієї частини мови окрему групу лексем, одночасно вони є компонентами функціонально-семантичного поля пасивності. На основі 4 лексикографічних джерел: зворотного словника Е. Матера, тлумачного словника Р.Клаппенбах, німецько-російського словника О.І. Москальської і 10-томного тлумачного електронного словника DUDEN – Das große Wörterbuch der deutschen Sprache нам вдалось, послуговуючись методом трансформації, скласти лексичний корпус прикметників із пасивним значенням, що нараховує 1362 одиниці. Із них кількість дериватів на *-bar* становить 869; *-lich* – 224; *-wert* – 71; *-würdig* – 58; *-abel* – 62; *-ibel* – 24; *-fähig* – 36; *-sam* – 18.

Поряд із морфологічною (категоріальною) формою ці лексеми постають як словотвірні (некатегоріальні) засоби вираження пасиву. Саме тому, досліджуючи віддієслівні деривати, ми йдемо шляхом інтеграції і диференціації:

а) на основі семантичної спільності (у даному випадку наявності латентної семи пасиву) організація лексем у лексико-семантичні групи;

б) аналітичне дослідження лексем, виявлення їхніх структурних особливостей.

Реалізуючись у семантичній структурі віддієслівних дериватів, категоріальне значення пасиву впливає на системні відношення їхніх смислових компонентів. Відтак вони виражають притаманне для прикметника, як частини мови, субкатегоріальне значення ознаковості, водночас словотвірне відношення поєднує їх із дієсловом: *Das Problem kann gelöst werden* → *das lösbare Problem*

Під час утворення прикметників від дієслівної основи відбувається транспозиція, тобто перехід базового слова в іншу частину мови. Так встановлюється зв'язок між одиницями різних частин мови, узгоджується субкатегоріальне значення базової лексеми і того морфологічного класу слів, у який транспонується похідне. До смислової структури похідного входять два субкатегоріальних значення, одне з яких займає провідну позицію, а друге – зазнає підпорядкування. Отже, віддієслівні прикметники на найвищому рівні абстракції отримують субкатегоріальне значення ознаковості. Субкатегоріальне значення процесуальності успадковується від основи дієслова, але на нижчому рівні переходить у ранг підпорядкування. Внаслідок цього під час транспозиції завжди зберігаються загальнокатегоріальні характеристики базового слова, які вказують на його первинну синтаксичну функцію і на приналежність до певної частини мови. Інші граматичні значення також можуть успадковуватись у смисловій структурі похідного, або ж вони зазнають нейтралізації. За Є.С. Кубряковою, у похідному слові може відобразитись будь-яке зі значень мотивуючого слова, якщо воно не суперечить значенням того класу, до якого входить новоутворене слово [4: 154]. Словотвірна модель будується за принципом ієрархії [6: 29; 10, 2] – від найбільш узагальнених значень граматичного рівня – до лексичного наповнення на найнижчому рівні абстракції. Важливим завданням семантичного аналізу є визначення тих граматичних значень базової мовної одиниці, які релевантні для даного процесу словотворення і стають складовими семантичної структури новоутвореної лексеми. Для реалізації пасивного значення у прикметникових дериватах релевантним є значення перехідності. Це стосується у першу чергу багатозначних словотвірних морфем, які функціонують у різних словотвірних моделях.

Наведемо деякі приклади для суфікса *-bar*, який лише у поєднанні із перехідними базовими дієсловами творить дериват із пасивним значенням:

tropfen – 1. *in Tropfen herabfallen (das Wasser tropfte von den Bäumen)* → не утворює дериват;

2. *es tropft, es regnet in vereinzelt Tropfen* → не утворює дериват;

але:

3. *eine Flüssigkeit in einzelnen Tropfen irgendwohin fallen lassen (Medizin auf ein Stück Zucker tropfen)* → **tropfbar** сема пасиву реалізується

Іноді значення неперехідності не блокується, і деривація відбувається за двома моделями:

1) вираження певної властивості предмета;

2) можливість виконання дії над логіко-семантичним об'єктом, тобто **реалізація семи пасиву**. Відповідно модель зі семою пасиву можна виявити лише контекстуально, наприклад: *lösbar* – від зворотного дієслова *sich lösen*: *der Kaffee ist lösbar* – і від перехідного *etw. lösen*: *das Problem ist lösbar* → *das Problem kann gelöst werden*.

Від основ дієслів із різною граматичною характеристикою (перехідних, неперехідних, зворотних) *-lich* утворює, як і в деривації з *-bar*, згідно лексикографічних джерел, лексеми з різною семантичною структурою:

löslich → *Zucker ist im Wasser löslich* ← *löst sich*;

unlöslich → 1) *etw. ist im Wasser unlöslich* ← *löst sich nicht*;

2) *ein Knäuel ist unlöslich* ← *kann nicht gelöst werden* (**реалізується сема пасиву**);

verträglich → 1) *Er ist ein sehr verträglicher Mensch* ← *verträgt sich mit anderen gut*;

2) *Diese Speise ist leicht verträglich* ← *kann gut vertragen werden*

(**реалізується сема пасиву**);

beweglich → 1) *Die beweglichen Teile* ← *können bewegt werden* (**реалізується сема пасиву**);

2) *Ein bewegliches Mädchen* ← *bewegt sich viel*;

3) *Sie konnte recht beweglich bitten* ← *rührend bitten*.

Цікавою є реалізація опозиції актив – пасив у дериватах *tröstlich* – *untröstlich*: **tröstlich**: *Trost bringend, tröstend* („втішний”) → виражає активне значення (*Ein tröstlicher Zuspruch, ein tröstliches Gespräch; sie wartete auf ein tröstliches Wort, das trösten kann*); **untröstlich**: *sehr traurig, betrübt* („безутишний”) → містить сему пасиву (*die Hinterbliebenen waren untröstlich, über etw. untröstlich sein; Die Kinder waren untröstlich darüber, daß sie nicht mitfahren durften* → *Man konnte sie nicht trösten*).

Для суфіксів *-abel*, *-ibel* сема пасиву реалізується лише при перехідному базовому дієслові: *akzeptabel* – *akzeptieren*, *kurabel* – *kurieren*, *flexibel* – *flektieren*, *visibel* – *visieren*. Дієслова, які можуть виражати і перехідне, і неперехідне значення, реалізують у дериватах опозицію сем активу – пасиву, що конкретизуються в контексті.

Dieses Kostüm ist vielseitig variabel → *kann variiert werden* **сема пасиву реалізується**

Im Hallenhandball zeigte sich die Mannschaft sehr variabel im Wurf → *zeigte sich unterschiedlich*

Що стосується словотвірних морфем *-wert*, *-würdig*, то в основі первинного мотивуючого джерела можуть бути не лише перехідні, але й неперехідні дієслова: *staunenswert*, *dankenswert*, *mitleidenswert*; *dankenswürdig*, *lobenswürdig*, *erbarmenswürdig*. Відсутність категоріального значення перехідності жодною мірою не заперечує вираження значення пасиву. Це пояснюється частковим збереженням лексичних значень словотвірних морфем (*-wert* „вартий”; *-würdig* від “*Würde*” – „гідність”), які забезпечують імпліцитне вираження інваріантних ознак пасиву – афікованості логіко-семантичного об'єкта і локалізації агенса поза суб'єктом предикації. Ці деривати заповнюють окрему нішу в полі пасивності – вони створюють можливість вираження семи пасивності від неперехідних дієслів.

Словотвірна морфема *-fähig* також зберігає частково лексичне значення „придатний, здатний”. Перехідність базового дієслова у цій словотвірній моделі не гарантує реалізації пасивного значення. Наприклад, *aufnamefähig* (від *aufnehmen*) – 1) місткий, 2) здатний сприймати; *beschlußfähig* (від *beschließen*) – правомірний; *ausdrucksfähig* (від *ausdrücken*) – виразний.

Із 105 утворів зі суфіксом *-sam* лише 18 лексем містять сему пасиву. Вони утворені від перехідних дієслів (*biegsam*, *einprägsam*, *beugsam*), але і тут перехідність не завжди створює

умови для вираження пасивного значення. Більшою мірою для словотвірної моделі зі *-sam* характерне активне значення (*mitteilsam, sparsam, empfindsam, duldsam, bedrohsam*).

Підсумовуючи, зазначимо: для реалізації у семантичній структурі прикметникових дериватів семи пасиву необхідною умовою постає перехідність базових дієслів (за винятком прикметникових утворів з *-wert, -würdig*, для утворення яких значення перехідності нерелевантне). Проте словотвірні морфеми по-різному проявляють себе у поєднанні із основою перехідного дієслова, що показано у наведеній нижче таблиці (Табл.1). Морфеми *-wert, -würdig* зі згаданих причин не беруться до уваги.

Таблиця 1.

Категорія перехідності та реалізація сем активу/пасиву у словотвірних моделях

№	Словотвірні морфеми	Перехідність базового дієслова	
		Реалізація семи активу	Реалізація семи пасиву
1.	<i>-bar</i>	-	+
2.	<i>-lich</i>	+	+
3.	<i>-abel</i>	-	+
4.	<i>-ibel</i>	-	+
5.	<i>-fähig</i>	+	+
6.	<i>-sam</i>	+	+

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Бондарко А.В. Грамматическая категория и контекст. – Л.:Наука,1971. –115 с.
2. Камова Т.А. Взаимодействие лексического, грамматического и лексическо-фразеологического выражения отрицания в предикативных формах глагола в современном английском языке: Автореф. дис... д-ра филол. наук:10.02.04/ МГУ им. Ломоносова. – М., 1989. – 50 с.
3. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л.:Наука,1972. – 216 с.
4. Кубрякова Е.С. Типы языковых значений. – М.: Наука, 1981. – 200 с.
5. Мурашов Р.З. Словообразование и функционально-семантические категории (на материале суффиксальных существительных немецкого языка). – Уфа: БГУ, 1993. – 224 с.
6. Мурашов Р.З. Морфология производного слова (на материале производных существительных немецкого языка). – Уфа: БГУ, 1992. – 191 с.
7. Типология грамматических категорий. – М.: Наука, 1975. – 218 с.
8. Харитоновна И.Я. Вопросы взаимодействия лексики и грамматики. - К.: Высш. шк., 1982. – 160 с.
9. Schippan T. Wortschatz und Grammatik im funktional-kommunikativer Scheweise//Forschungen zur deutschen Grammatikergebnisse und Perspektiven// Linguistische Studien. Reihe A.- Berlin, 1985.- Nr. 127. – S.65–75.
10. Spiewok W. Zur Typologie der Seme/Fragen der semantischen Analyse// Linguistischen Studien:Reihe Arbeitsberichte-Berlin:Akademieverlag, 1980. – Nr.65. – 1–13 S.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Галина Котовські – кандидат філологічних наук, доцент кафедри німецької філології Львівського національного університету ім. Івана Франка.

Наукові інтереси: функціональна граматики.

КОНЦЕПТ ЄВРОПА ЯК СЕМАНТИЧНИЙ АКТАНТ У СУЧАСНОМУ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОМУ ДИСКУРСІ

Вікторія КРАВЧЕНКО (Полтава, Україна)

У статті розглянуто, як саме концепт ЄВРОПА створюється та вербалізується євроінтеграційним дискурсом. Досліджуваний концепт представлено у вигляді актанта пропозиційних структур, розкрито зміст атрибутів та предикатів, якими наділений цей актант.

The problem of how the concept EUROPE was created and verbalized by EU discourse is examined in the paper. Explored concept is presented as aktanta of propositional structures; the meaning of attributes and predicatives which represent this actant is exposed.

На сучасному етапі розвитку когнітивної науки особливу увагу дослідників привертає сфера когнітивної семантики, оскільки проблема усвідомлення інформації, що поступає до мозку людини ззовні, залишається досить актуальною. Вирішення кардинальних,